

Pagiriamasis žodis skepticizmui: pasitikėjimo ir patikimumo permąstymas šiandieniniame pasaulyje

Giedrius Kanapka

Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto doktorantas
El. paštas giedrius.kanapka@tspmi.stud.vu.lt

**Norris, Pippa. *In Praise of Skepticism: Trust but Verify*.
New York: Oxford University Press, 2022.**

<https://doi.org/10.1093/oso/9780197530108.001.0001>.

„Trumpai sakant, be manęs jokia visuomenė ir joks ryšys tarp žmonių nebūtų malonus ir patvarus“, – Erazmo Roterdamiečio filosofinėje satyroje „Pagiriamasis žodis kvailybei“ į skaitytoją prabyla Kvailybė. Ši citata puikiai tinka apibūdinti ir kitą, vieną esminių visuomenės jungiančių sudedamųjų dalių – pasitikėjimą. Akademinėje literatūroje tai yra laikoma svarbiu ekonomikos, visuomenės, bendruomenių, tarpvalstybinių santykių pagrindu, tačiau kartu daugėja pasisakymų, kad išgyvename pasitikėjimo krizę – „antivakseriai“, atmetantys medikų rekomendacijas COVID-19 pandemijos metu, dezinformacija apie „pavogtus rinkimus“ įtikėję Respublikonų partijos šalininkai, kalbos apie mažėjančią pasitikėjimą valdžios institucijomis yra tik keli to pavyzdžiai. Tiesa, šiandieniniame pasaulyje vien aklo pasitikėji-

mo neužtenka, o jam į pašonę pastatomas skepticizmas, kurio svarbą įrodinėja Harvardo universiteto profesorė Pippa Norris. Norris yra viena garsiausių politologų pasaulyje, pagal politikos mokslų disciplinos H indeksą užimanti septintąją vietą pasaulyje¹. Profesorė yra Rinkimų sąžiningumo projekto (*Electoral Integrity Project*) įkūrėja, Pasaulinės partijų apklausos (*Global Party Survey*) vadovė, Pasaulinės vertybių apklausos (*World Values Survey*) viceprezidentė.

Ankstesniuose pasitikėjimo tyrimuose dažniausiai teigiama, kad pasitikėjimas turi teigiamų pasekmių visuomenei, ekonomikai, bendruomenės ar politinių ryšių kūrimui. Pasitikėjimas siejamas su socialinio kapitalo kūrimu ir formavimu, pažymima, kad tai yra svarbus kolektyvinių veiksmų sėkmės veiksnys (Roberto D. Putnamo, Bo Rothsteino ar Elinot Ostrom tyrimuose). Davidas Eastonas 1975 m. teigė, kad „nė viena valdžia negali priimti sprendimų ir įgyvendinti politikos be pasitikėjimo“, vėliau skirtinguose tyrimuose pastebėtas pasitikėjimo poveikis rinkėjų aktyvumui², politinėms preferencijoms³, viešųjų politikų įgyvendinimui⁴. Pasitikėjimas yra reikšmingai susijęs su tuo, ko žmonės nori iš savo politinės sistemos ir kaip su ja sąveikauja⁵. Pati P. Norris 2011 m. knygoje „Demokratijos deficitas: kritiškai nusiteikę piliečiai“ („Democratic Deficit: Critical Citizens Revisited“) analizavo piliečių pasitikėjimą vyriausybe, pasitenkinimą valdžios institucijų veikla ir demokratinių vertybių supratimą⁶.

¹ Remiantis Research.com 2023 m. sudarytu politikos mokslų atstovų reitingu, kuriame pateikiamas disciplinos H indeksas, bendri citavimų ir publikacijų skaičiai, <https://research.com/scientists-rankings/political-science>

² Kimmo Grönlund ir Maija Setälä, „Political Trust, Satisfaction and Voter Turnout“, *Comparative European Politics* 5 (2007): 400–422, <https://doi.org/10.1057/palgrave.cer.6110113>

³ Marc J. Hetherington, „The Effect of Political Trust on the Presidential Vote, 1968–96“, *The American Political Science Review* 93 (1999): 311–326, <https://www.jstor.org/stable/2585398>

⁴ Marc J. Hetherington, *Why Trust Matters: Declining Political Trust and the Demise of American Liberalism* (New Jersey: Princeton University Press, 2005).

⁵ Daniel Devine, „Does Political Trust Matter? A Meta-analysis on the Consequences of Trust“, *Political Behavior* 46 (2024): 2241–2262, <https://doi.org/10.1007/s11109-024-09916-y>

⁶ Pippa Norris, *Democratic Deficit: Critical Citizens Revisited* (Cambridge University Press, 2011).

2022 m. pasirodžiusi knyga „Pagiriamasis žodis skepticizmui: pasitikėk, bet patikrink“ („In Praise of Skepticism: Trust but Verify“) iš esmės yra tolesnis piliečių sąveikos su politine sistema nagrinėjimas. Norris, remdamasi dešimtmečius rinktais „World Value Survey“ ir „European Values Study“ (toliau – EVS/WVS) duomenimis, tikrina, kiek tiesos yra kalbose apie pasitikėjimo krizę ir pasisako už tai, kad reikia permąstyti pasitikėjimo ir jo teikiamos naudos supratimą. Apibūdindama dvi pasitikėjimo puses, aklą ir skeptišką pasitikėjimą, autorė tvirtina, kad aklas pasitikėjimas kelia savas problemas individui ir visuomenei ir pasisako už skeptišką poziciją grįstą pasitikėjimą – „atspindintį atvirą klausinėjimą ir atsargų budrumą siekiant patikimų santykių, apsisaugant nuo dezinformacijos, atskiriant protą nuo tikėjimo ir pasitikėjimą nuo emocijų“⁷. Knygoje profesorė kalba apie priežastis, lemiančias „skeptišką pasitikėjimą“ ir kaip galime jį sustiprinti.

Knyga sudaryta iš 7 skyrių. Pirmasis atlieka įvado funkciją: jame pristatoma pagrindinės sąvokos, tyrime taikoma pasitikėjimu grįstų santykių tipologija, skepticizmo pranašumas ir kitų tipų trūkumai, apžvelgiama tolesnė knygos struktūra. Autorė skiria pasitikėjimą (angl. *trust*) nuo patikimumo (angl. *trustworthiness*), pastarąjį apibrėždama kaip neformalią socialinę sutartį, kai atstovaujameji įgalioja atstovus veikti jų vardu, tikėdamiesi, kad atstovas kompetentingai, sąžiningai ir nešališkai vykdys savo pareigas, nepaisydamas rizikos ir neapibrėžtumo sąlygų. Konceptualią pasitikėjimo santykių tipologiją autorė sukuria sujungdama atstovaujamųjų vertinimus dėl atstovų patikimumo ir atstovų veiklos rezultatus. Neigiami vertinimai ir teigiami rezultatai sukuria cinišką nepasitikėjimą; neigiami vertinimai ir neigiami rezultatai sukuria skeptišką nepasitikėjimą; teigiami vertinimai ir neigiami rezultatai sukuria patiklų pasitikėjimą; teigiami vertinimai ir teigiami rezultatai – skeptišką pasitikėjimą. Sutampančių vertinimų ir veiklos kategorijos atspindi skeptišką nepasitikėjimą arba skeptišką pasitikėjimą, tačiau modelyje išsiskiria

⁷ Pippa Norris, *In Praise of Skepticism: Trust but Verify* (New York: Oxford University Press, 2022), 231, <https://doi.org/10.1093/oso/9780197530108.001.0001>

ir dvi grėsmę keliančios kategorijos. Cinikai įprastai neįvertina patikimumo ir sureikšmina pavojus. Riziką kelia ir patiklūs pasitikintieji, kurie pervertina patikimumą ir gali pasitikėti atstovu ar institucija neturėdami pakankamos informacijos ir būti pažeidžiami dėl sistemiško išnaudojimo. Skepticizmas yra laikomas naudingiausia pozicija. Skeptikai atkreipia dėmesį į naują informaciją, lygina ją su turima, gali logiškai pagrįsti savo sprendimą (ne)pasitikėti kitais. Skeptikų sprendimai laikomi nuosekliais tiek vidine (atspindi loginį mąstymą sprendimo), tiek išorine (kyla iš patikimų informacijos šaltinių ir atstovų / institucijų veiklos vertinimo) prasme.

Antrame skyriuje pateikiamas teorinis darbo pagrindas – a) psichologinės, mikrolygmens pasitikėjimo teorijos, kurios pasitikėjimą traktuoja kaip įgimtą arba vaikystėje įgytą savybę; b) sociologinės, makrolygmens teorijos, pabrėžiančios socializacijos procesų ir socialinių tinklų svarbą; c) veiklos rezultatu grįstos teorijos, kai atstovų patikimumas vertinamas pagal anksčiau atliktus darbus. Remiantis šia literatūra, knygoje praplečiamos standartinės veiklos teorijos, pabrėžiant, kad skeptiški įvairių atstovų patikimumo vertinimai gali būti grindžiami visuomenės suvokimu apie jų ankstesnius išsipareigojimus ir priemonių, užtikrinančių atlygį už blogą veiklą, stiprumu.

Trečiame skyriuje apibrėžiamas tyrimo planas – pagrindinių sąvokų operacionalizavimas ir empirinis patikrinimas, duomenų šaltiniai. Tyrimas remiasi reprezentatyviais 7 EVS/WVS bangų duomenimis, kurie buvo surinkti nuo 1981 iki 2021 metų. Tyrimas apima 120 visuomenių tyrimus ir 650 tūkst. respondentų atsakymų. Priklausomas kintamasis – pasitikėjimas matuojamas išskiriant 6 skirtingus sąvokos aspektus: pasitikėjimą artimomis grupėmis (šeima ir pan.), pasitikėjimą tolimomis grupėmis (kitų tikėjimų atstovais ir pan.), pasitikėjimą pilietinės visuomenės institucijomis, pasitikėjimą valstybės saugumo tarnybomis, pasitikėjimą politinėmis institucijomis ir pasitikėjimą tarptautinėmis institucijomis. Duomenų patikimumas buvo užtikrintas darant patikimumo testus autokratinėse valstybėse vykdytose apklausose, duomenys patikrinti panašiais tyrimais tose pačiose šalyse.

Bendras pasitikėjimo modelių, lyginamų įvairiose pasaulio kultūrose ir visuomenėse per pastaruosius keturiasdešimt metų, poveikslas pateikiamas ketvirtame skyriuje. Tiesa, pasitikėjimo lygio kritimo autorė neatranda. Vaizdas sudėtingesnis – pasitikėjimas vienu metu vienomis institucijomis didėja, kitomis mažėja. Taigi apibendrinimai apie visuomenės modernėjimo ar kartų kaitos paveiktą pasitikėjimo mažėjimą yra netikslūs. Be to, individo lygmens duomenys rodo, kad demografiniai ir socioekonominiai kintamieji menkai gali paaiškinti pasitikėjimą.

Penktame skyriuje dėmesys sutelkiamas į veiklos rezultatu pagrįstas teorijas ir praeities veiksmų vertinimo įtaką atstovų ar institucijų patikimumui. Autorė teigia, kad atviros informacijos visuomenėse, kur žmonės turi prieigą prie skirtingų informacijos šaltinių, institucijų darbas bus vertinamas tiksliau, o pasitikėjimas bus susijęs su objektyviais veiklos vertinimo kriterijais. Uždaros informacijos visuomenėse, kur valdžia riboja skirtingas nuomones, politinis pasitikėjimas neatspindės objektyvaus vyriausybės veiklos vertinimo. Analizė rodo, kad tiek atvirose, tiek uždarose visuomenėse ekonomiškai saugiai nesijaučiantys žmonės mažiau pasitiki valdžios institucijomis. Vertinant bendrus makroekonominius valstybės gerovės indikatorius, objektyvūs ekonominiai rodikliai gali padėti prognozuoti pasitikėjimą atvirose visuomenėse, tačiau ne uždarose. Taip greičiausiai yra dėl nešališkos informacijos nebuvimo ar atsakymų šališkumo, bijant išreikšti nepasitikėjimą valstybe.

Šeštame skyriuje nagrinėjama, ar valdžios patikimumo vertinimai yra pagrįsti sąžiningumo ir nešališkumo kriterijais bei atskaitomybės mechanizmų veiksmingumu, jei institucijos nesilaiko šių kriterijų. Šiuo atveju naudojami ir kiti duomenų šaltiniai. Demokratijos įvairovės projekto duomenys ir Pasaulio banko instituto gero valdymo rodikliai, naudoti tiriant prognozes, kad piliečiai labiau pasitikės politinėmis institucijomis ten, kur režimai pagal standartinius gero valdymo rodiklius vertinami labai gerai. Skyriuje įrodoma, kad mikrolygmens žmonių subjektyvus gero valdymo suvokimas yra susijęs su politiniu pasitikėjimu tiek atvirose, tiek uždarose visuomenėse.

Tačiau naudojant demokratijos įvairovės projekto ir Pasaulio banko instituto gero valdymo indikatorius ryšys tarp pasitikėjimo ir objektyvių kintamųjų (korupcijos kontrolės, valdžios efektyvumo, teisės viršenybės ir liberalios demokratijos) buvo randamas tik atvirose visuomenėse. Uždarose visuomenėse pasitikėjimas buvo stipresnis, tačiau reikšmingas ryšys su gero valdymo kriterijais nebuvo fiksuojamas. Tai gali būti aiškinama žmonių vertybėmis ir polinkiu į autoritarines sistemas, atsakymų šališkumu arba nešališkos informacijos apie valstybės reikalus trūkumu.

Paskutinis, septintasis skyrius yra skirtas tyrimo apibendrinimui ir rezultatų interpretacijai platesniame kontekste. Dvi pasitikėjimo pusės socialiniuose moksluose yra aptariamose jau kuris laikas, tačiau tamsioji pusė dar netapo pagrindiniu diskusijų objektu. Kalbant apie skepticizmą, nėra aišku, koks to lygis yra optimalus, tačiau jis, vertinant pasitikėjimą, padeda atlikti patikimesnes prognozes ir skaičiavimus, koks galimas atstovų ir institucijų elgesys ateityje. Autorės teigimu, bet kokiame visuomenėje piliečiai turi būti skeptiški ir budrūs valdžios atžvilgiu, nes tik tokiu atveju atstovai ir valdžios institucijos geriausiai atlieps piliečių interesus. Šiuo atžvilgiu knyga atkartoja Gabrielio Almondo ir Sidney'io Verba'os knygoje „Pilietinė kultūra“ minimą argumentą, kad pernelyg didelis ir nekritiškas pasitikėjimo kiekis skatina piliečius būti pasyvius valdžios atžvilgiu. Dėl to knygoje siūlomas sprendimas yra vienas – pasitikėti, bet patikrinti.

P. Norris knyga pakeičia akademinėje literatūroje nusistovėjusį pasitikėjimo suvokimą ir įrodo, kad pasitikėjimas yra susijęs su cinizmu, patiklumu arba sveiku skepticizmu. Tiesa, skepticizmą sunku pastebėti uždarose visuomenėse, kur dėl informacijos šaltinių trūkumo ir atsakymų šališkumo vyrauja didelis pasitikėjimas ir mažas įsitaigų veiklos efektyvumas. Tačiau didesnis pasitikėjimas politinėmis institucijomis būdingas atvirose visuomenėse – ten, kur politiniai režimai yra gerai vertinami pagal gero valdymo rodiklius.

Tyrimo apimtis gali būti laikoma pagrindiniu pranašumu ir trūkumu. Iš vienos pusės, analizuoti tokį duomenų kiekį yra milžiniškas darbas ir jis yra pavyzdingai atliktas. Kita vertus, dėl šio masyvu-

mo tyrime norėtusi daugiau dėmesio regioninio lygmens išvadoms, o tam ne visada yra skiriama dėmesio, ir platesnio skirstymo – ne tik į atviras ir uždaras visuomenes. Nors trečiame skyriuje ir yra pateikiamas tiriamų valstybių skirstymas pagal Demokratijos įvairovės projekto duomenis, tačiau skirtinga prieiga pagal režimų tipologiją, koncentracija į tam tikrą regioną ar platesnę atvirų visuomenių apžvalga atsižvelgiant į istorinius kontekstus greičiausiai gali pateikti ne mažiau svarbių įžvalgų pasitikėjimo klausimu. Galimybes pateikti platesnes išvadas uždarų visuomenių imtyje laiko atžvilgiu riboja ir kontroliniai klausimai, kurie į EVS/WVS buvo įtraukti tik paskutinėje bangoje. Tačiau tai ne kritika, o veikiau priežastis, dėl ko tyrimas gali būti atkartojamas ateityje ir neprarasti aktualumo. Galiausiai, pasitikėjimo lygio svyravimai yra aiškinami istorinėmis aplinkybėmis – gilesnis žvilgsnis į tam tikrus atvejus galbūt leistų atskleisti, kaip konkretūs įvykių tipai gali paveikti skeptiško pasitikėjimo pokyčius tarp piliečių. Nepaisant to, knyga yra svarus ir svarbus indėlis į visuomenės ir jos santykio su valdžia – pasitikėjimo – pagrindų suvokimą ir permąstymą.